

ממרן עד מרן

משנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף

כל הזכויות שמורות © 2005

למשכל – הוצאה לאור מיסודן של ידיעות אחרונות וספרי חמד

פרק א

תהליך התקבלותו של רבי יוסף קארו כפוסק מחייב לכל עדות הספרדים

רבי יוסף קארו נולד בספרד ב-1488, ארבע שנים לפני הגירוש. הוא נרד עם משפחתו בארצות שונות (תורכיה, בולגריה ויוון) עד שהשתקע בצפת, שם הוסמך לרבנות על-ידי רבי יעקב בירב, הרמות המרכזית של חכמי צפת באותה תקופה. השולחן-ערוך הוא חיבורו הגדול והחשוב, שהעמיד אותו במרכז עולם ההלכה עד היום. אולם ספק אם המחבר עצמו התכוון לכך. בעיניו, חיבורו היותר חשוב הוא ספר אחר, בית יוסף – אוסף הערות שיטתי על הספר ארבעה טורים (ספר ההלכה המרכזי של המאה ה-14, שנכתב על-ידי רבי יעקב בן אשר). רבי יוסף קארו אסף את המקורות הנוגעים לכל דין שבארבעת הטורים: מקורות תלמודיים, ספרי הגאונים וכתבי הפוסקים שלפניו. כל דין מטופל על-ידיו בדיון מעמיק ומגיע עד להכרעת ההלכה. שיטת הפסיקה המוצהרת שלו היא הכרעה, על-פי רוב דעות, בין שלושה: הרי"ף, רבי יצחק אלפסי (איש המאה ה-11), המסכם את פסיקתם של גאוני בבל; הרמב"ם (בן המאה ה-12), שנחשב לגדול הפוסקים באזור ארץ-ישראל, מצרים וסביבתן; והרא"ש, רבנו אשר, אביו של רבי יעקב בעל הטורים (מן המאה ה-13), שנחשב לבקיא במסורת אשכנז וספרד כאחד. בחירתו להישען על ספר הטורים נבעה מתפוצתו של הספר ומהקף השימוש שנעשה בו.

לאחר שסיים לכתוב את הבית יוסף, ערך רבי יוסף קארו – מתוכו – את השולחן-ערוך, שהוא מעין סיכום תמציתי של בית יוסף, המדלג על כל השקלא-וטריא, ומביא בכל עניין את השורה התחתונה, הלכה למעשה.

בהקדמה לספר הוא מעיד על מטרתו: "למען תהיה תורת ה' תמימה שגורה בפי כל איש ישראל". השולחן-ערוך בנוי בדיוק כמו ספר הטורים: ארבעה חלקים נושאים: אורח חיים, יורה דעה, אבן העזר וחושן משפט. כל חלק מחולק ל"סימנים" (על-פי הנושא) וכל סימן מחולק ל"סעיפים". בשנת 1563 נסתיימה כתיבת הספר ושנתיים אחר-כך הוא הודפס בוונציה. הספר התפשט במהירות עצומה והגיע לכל רחבי הפזורה היהודית.

מכאן ואילך נתכנה רבי יוסף קארו בשמות "המחבר" או "מרן", ולכל קורא היה ברור למי הכוונה.

בתקופה שבה כתב רבי יוסף קארו את ספרו בצפת, עמל רבי משה איסרליש, הרמ"א, על ספר דומה בקרקוב שבפולין. גם הוא ביסס את ספרו (דרכי משה) על ספר הטורים, וגם הוא ריכז את המקורות ההלכתיים על-פי סדר הטורים. כשנודע לו על יצירתו הנוספת של רבי יוסף קארו, השולחן-ערוך, הוא החליט להוסיף לו את הערותיו, המביאות את מסורת יהדות אשכנז שחסרה בספרו של רבי יוסף קארו. בלשונו של רבי משה איסרליש הוא "פרש מפה על השולחן-ערוך". מכאן ואילך, נדפס השולחן-ערוך עם הגהותיו של הרמ"א, והצירוף של שניהם הפך להיות ספר החוקים הקאנוני בכל העולם היהודי, כאשר הספרדים נוהגים על-פי השולחן-ערוך, והאשכנזים – על-פי הגהות הרמ"א. הרב עובדיה יוסף נוהג לתאר זאת באמצעות המליצה "האשכנזים יוצאים ביד רמ"א" – משחק מילים המבוסס על הפסוק בתורה המתאר את יציאת מצרים: "ובני ישראל יצאים ביד רמה".

הפסיקה הספרדית עד ימי מרן

רבי יוסף קארו לא נתקבל כסמכות עליונה בפסיקת הלכה, אלא לאחר מותו. קביעה זו מקבלת את אישורה ממקורות ומחקרים שונים.¹ בתקופת מרן פעלו בארץ-ישראל ובסביבתה חכמים שביססו את פסיקתם על מסורות שהיו נקוטות בידם. כך, לדוגמה, כתב רבי יוסף בן דוד אבן לב (נולד בתורכיה 1505, נפטר ב-1580), בשו"ת מהר"י בן לב חלק ב סימן יג:

ולפי מה ששמעתי מפי הגדולים בסלוניקי נהגו להקל אף כי רוב הדברים של איסור והיתר נהגו על פי הרא"ש כי הוא אחרון הפוסקים שבספרד מכל מקום בנדרון הלז נהגו כדברי הרב האלפסי רוב הפוסקים שנמשכו אחריו. גם בקושטאנדינה [=קונסטנטינופול] כפי מה שראיתי מתוך פסק הרא"ם ז"ל לא נהגו להחמיר לפי שהוא ז"ל כתב שבמקנאשיאה [=מקנס]

שכל הקהלות אשר שם היו ספרדים היה להם להחמיר כסברת הרא"ש כי הוא ז"ל היה הרב שבספרד וכולם היו תלמידיו ומסתמא קיימו וקיבלו עליהם פסקיו כנראה מדבריו שבקושטאנדינה נהגו שלא להחמיר גם בסלוניקי נהגו להקל וכדכתבינן.

דברי מהר"י בן לב, שנכתבו במקביל לזמן פעילותו של רבי יוסף קארו, עשויים להגדיר את נקודת הזמן האחרונה שלפני כניסת רבי יוסף קארו לזירה. כפי שעולה מן התשובה, פסיקת ההלכה היתה מוכרעת על-פי אישיות מרכזית מובחרת, ודמות זאת בפסיקה הספרדית, כך על-פי דברי מהר"י בן לב, היה הרא"ש – "אחרון הפוסקים בספרד".² לפני העמדת הרא"ש כ"מרא דאתרא" ליהודי ספרד, היה הרמב"ם מקובל כפוסק האחרון.

מהר"י בן לב היה מהמתנגדים התקיפים ביותר למגמת הכינוס ההלכתי של רבי יוסף קארו, כפי שהוא בא לידי ביטוי בספרו בית יוסף. הרב חיים יוסף אזולאי, החיד"א, מספר (בספר שם הגדולים מערכת ספרים באות ב) שכאשר יצא לאור הספר בית יוסף, אמר הרב מהר"י בן לב לתלמידיו שספר זה ממעט הבקאות, וגזר על תלמידיו שלא ילמדו בו. זוהי דוגמה אופיינית ולא יחידה להתנגדות של גדול תורה ליצירה הלכתית מקפת, קודיפיקטיבית, שנכתבת על-ידי בן-דורו. יצירה כזאת מערערת את מקומם של הלמדנים שמחזיקים בכליהם את כל אוצרות ההלכה, ומעמידה ספר כתחליף להם.

העצמת דמותו של מרן על-ידי תלמידיו

שני גדולי התורה בצפת, במחצית המאה ה-16, היו רבי יוסף קארו ורבי משה מטראני (=המבי"ט). אלא שבין שניהם עברו הרבה דברי ריבות.³ כאחת מתשובותיו הפולמוסיות, מגלה לנו המבי"ט כיצד התייחסו תלמידי רבי יוסף קארו לרמב"ם (שו"ת המבי"ט חלק ב סימן מו):

ולא נשאר לחכם הרב יוסף יצ"ו [=ישמרהו צורו ויעזרהו] על מה שיסמוך, וכי ניים ושכיב אמרה [=כשהיה רדום אמר את דבריו. ביטוי תלמודי הבא לבטל בזלזול את דברי רבי יוסף קארו] ותלמידיו אינם כדאים לחזק דבריו, אם לא דעמדו מעצמם ואחד מהם טעה שהיה מספיק לומר עליו "מי יבוא אחרי המלך" ולא יאמר "המלך הקדוש". כי גם שכינו "מורא רבך כמורא שמים", כמורא ולא המורא עצמו אלא טפל לו, כמו שכתוב: "את ה' אלקיך תירא" – לרבות תלמידי חכמים. ו"מלך" יכול להאמר על תלמיד חכם, מאן מלכי רבנן, ו"קדוש" לא יאמר אלא על רבינו הקדוש

[=הוא רבי יהודה הנשיא, חותם המשנה] שלא הניח ידו תחת אבנטו, אבל "מלך הקדוש" לא נאמר אלא על הקב"ה וכימים הנוראים. והיה ראוי שהוא יחוש לעצמו כשראה ששיבחוהו יותר מדאי, שכשם שנפרעים מן המשבחים במדת החנוף כן נפרעים מן המשובחים, וכמו שאמרו כשם שנפרעים מן העובדים וכו'.

מדברים אלו עולה שתלמידי רבי יוסף קארו התייחסו לרבם בהערצה עילאית, דבר שנראה למבי"ט כהגזמה בלתי-ראויה. המבי"ט מספר שהתלמידים קראו לרבי יוסף קארו "המלך הקדוש", ביטוי שאינו מופיע אלא ביחס לקב"ה בימים נוראים. בסוף דבריו הוא תוקף את מרון עצמו, על כך שהוא מאפשר לתלמידים לטפח את ההערצה הזו ואינו מוחה בידם. הביטוי בסוף הפסקה: "כשם שנפרעים מן המשבחים וכו'" רומז למסורת תלמודית של הירושלמי במסכת חגיגה (ב, ע"א) ביחס לעבודה-זרה: "כשם שנפרעים מן העובד כך נפרעים מן הנעבד". כלומר, לא רק העובד עבודה-זרה נענש, אלא גם האובייקט שסוגדים לו נענש.

רוב חכמי צפת הידועים בסוף המאה ה-16 היו תלמידיו של רבי יוסף קארו. הוא יסד חמש ישיבות ובחירי תלמידיו עמרו בראשם. הם הפיצו את תורתו ודאגו לכך שפסיקותיו יגיעו לכל תפוצות ישראל. בהתאם למגמה זו, התיר רבי יוסף קארו לתלמידיו להורות בעודם בחורים, והם הקפידו לפסוק על-פי רבם – ללא שום סטייה.

לאחר מותו של רבי יוסף קארו בשנת של"ה (1575), ניהלו תלמידיו את הישיבות, אך מעמדה הרוחני של צפת התערער בגלל בעיות כלכלה וביטחון, עד שפינתה בראשית המאה ה-17 את מקומה לאחותה הבכירה – ירושלים.

יחסם של חכמי ירושלים במאה ה-17 לפסקי רבי יוסף קארו

היישוב בארץ-ישראל במאה ה-17, לאחר תקופת הזוהר של צפת, התרכז בירושלים – סביב ישיבתו של הרב יעקב חגי'ז, "בית יעקב". חותנו של הרב יעקב חגי'ז היה הרב משה גלאנטי (המכונה המג"ן) – מבחירי תלמידיו של מרון. לרב יעקב יצא שם של גדול בתורה, והוא הקים בירושלים ישיבה שמשכה תלמידים רבים (ביניהם גם נתן העזתי, שהיה לאחר זמן נושא-כליו של שכתי צבי). בנו, הרב משה (המכונה המני"ח), אסף הרבה מתורתו. בספרו (שו"ת הלכות קטנות סימן קפב), סיפר על מסורת הפסיקה שקיבל בביתו:

אמר המני"ח כך מקובלני ממרי הרב מר זקני ז"ל [הוא מהר"ם גלאנטי, תלמידו המוסמך של רבי יוסף קארו] כי בכל תחום ארץ ישראל אין לומר קים לי [=אין לפסוק הלכה כנגד דבריהם, ואפילו בדיני ממונות] נגד הרמב"ם ומוהר"י קארו ועל ראשם פי' רש"י ז"ל [אולי הכוונה לרא"ש], אשר הם המה אשר קיבלו עליהם ועל זרעם אחריהם אבותינו ואבות אבותינו גם בכל ערי ביסתן ועל פיהם כל ריב וכל נגע וכל חר מינייהו אפילו באלף לא בטיל [=וכל אחד מהם מכריע את הכף אפילו נגד אלף חכמים] ולקבלת סברת הרמב"ם יש רמז ב"בדק הבית" עיין שם. ומפיו שמעתי שבזמנו חזרו גאוני צפת ת"ו [=תבנה ותכונן] בחברת גאוני עיר הקודש ת"ו, וחידשו תוקף הסכמה זו וקבלתה דלא יאמר אדם לחבירו קים לי נגד שום אחד מהנזכרים, וכן היה נזהר ומוזהר, ודבר זה גלוי ומפורסם לרבים. אלא שבעוונותינו כשרבו בעלי ההוראה בנפש רחבת ידיים פשו להו טובא [=התרבו] המורים כסברת היחיד מהפוסקים האחרונים כיוון שהובא בדפוס. כי באמת עונשיה מסתייה [=עונשו גדול] אם יבטל דברי אחד מעמודי ההוראה הנזכרים על פי סברת היחיד אם לא שהיחיד הזה יהיה מפורסם בראיותיו ודבריו שכל חכמי הרוד יסכימו כמותו מחמת עומק פלפול וראיותיו כי היכי דימטי ליה שיבא מכשורא [=ביטוי תלמודי (סנהדרין ז) המבטא הסכמה רחבה מאוד של הרבים לרברי היחיד].

מה כוללת תשובתו זו של הרב משה חג'יז?

ראשית, הוא מעביר מסורת מסבו על תחומי הקבלה ש"אין לומר 'קים לי' נגד הרמב"ם, נגד רבי יוסף קארו ובראשם – נגד רש"י [=רא"ש?]. על-פי מסורת הרב גלאנטי, מדובר במעשה של קבלה, כעין טקס הכרזה של כריתת ברית: "אשר קיבלו עליהם ועל זרעם אחריהם", בכל ערי ביסתן = עראביסתאן, כלומר כל ארצות המזרח. הכוונה היא לכל אותן גלילות שכוללות את קהילות המזרח "אשר מחלב ולהלן ובאגראד והורמוז וכדומה להן וקהילות פרס ומדי וסביבותיהן וקהילות כורדיסתאן והגלוות והנטפלות אליהן".⁴ על כל פנים, כאן אין מדובר עדיין ברבי יוסף קארו כפוסק יחיד, אלא כאחד משלושה.

ההכרעה על-פי שלושה פוסקים היתה מקובלת בקרב רבנים ספרדים שנים רבות קודם, וההבדלים לא היו אלא בבחירת שלושת הספרים/ הפוסקים המכוננים את "בית-הדין". אין כאן הכרעה פרסונלית, אלא חיזוק מעמדו של רבי יוסף קארו והעמדתו כפוסק בשורה אחת עם הרמב"ם והרא"ש. מבחינה היסטורית, קשה לראות בזה "טקס" של הכתרת רבי יוסף קארו ל"מרא

דאתרא" (לאחר מותו). נראה שהיו רבנים בתקופה זו שביקשו להכריע על-פי ספרים אחרונים.

קריאה מדוקדקת של דברי המני"ח, מלמדת שחכמי צפת וירושלים במאה ה-17 ביקשו לקבוע את הקריטריונים לפסיקה אחידה, ובתוך הקריטריונים הללו נכלל גם רבי יוסף קארו, אם כי לא כסמכות בלעדית. בשום אופן לא ניתן למצוא בשלב זה את הביטוי "מרא דאתרא" ביחס אליו.

הרב חיים פלאג'י, מגדולי הרבנים בתורכיה במאה ה-19, מתאר באחת מתשובותיו את קבלת פסיקותיו של רבי יוסף קארו כהלהיך. הוא מזכיר שבסוגיה אחת פסק רבי יום טוב בן משה צהלון (שהיה מן הרבנים הספרדים הידועים של צפת בזמנו של מרן ומעט אחריו) נגד פסק של מרן. וכך מסביר הרב פלאג'י (שו"ת חיים ביד סימן מט):

דהן אמת דרגיל בפי הפוסקים לומר דקיבלנו הוראות מרן ז"ל אבל היינו ודאי אחר שכבר נתפשט חיבור ה"שולחן ערוך" הקדוש, וסברו וקבילו הוראותיו הרבנים שאחר דור מרן. ברם הגאון מוהרי"ט ז"ל (הוא הרב צהלון הנזכר לעיל) דהיה בדורו, עם שמרן גדול ממנו ודאי, קרוב לומר שעדיין בימיו לא נתפשטו ונתקבלו הוראות מרן וחזינו ליה למוהרי"ט ז"ל רפליג על מרן להריא [=וראינו את מוהרי"ט ז"ל שחולק על מרן בפירושו] כדן ההוא.

השערה זו של הרב פלאג'י מעניינת: הוא טוען שקבלת רבי יוסף קארו קשורה להתפשטות ספרו השולחן-ערוך, ושכל עוד לא התפשט הספר – ובימיו של הרב צהלון הוא טרם התפשט – נחשב רבי יוסף קארו כאחד הפוסקים ולא עוד. החיד"א מספר על המסורת שעברה בקרב זקני התורה, מפי הרב חיים אבולעפיה, מחדש העיר טבריה באמצע המאה ה-18, המלמדת כיצד נתקבל רבי יוסף קארו כפוסק על כל ישראל (שם הגדולים מערכת ספרים, אות ב, "בית יוסף"):

שקיבלתי מזקני תורה ששמעו מפה קדוש הרב הגדול עיר וקדיש מהר"ח אבולעפיה ז"ל שקבלה בידו שעל כלל מרן בפסק הלכה ללכת אחרי שלושה עמודי בית ישראל הרי"ף והרמב"ם והרא"ש, הסכימו על זה קרוב למאתים רבנים בדורו. וכך מרגלא בפומיה [=מורגל בפיו] דהרב הנזכר כי כל שיעשה כפסק מרן הנה הוא עושה כמאתים רבנים.

משמועה זו התגלגלה המסורת הדורשת את כינויו של רבי יוסף קארו "מרן" כראשי תיבות: "מפי ר' נסמך" (ר' = מאתים) ואך ברור שאין זו אלא דרשה. "מרן" היא מלה ארמית שפירושה "אדוננו". ליהודי מרוקו יש מסורת שהר"ש

בן דאנאן, מרכני הדור השני של מגורשי ספרד שבאו למרוקו, נמנה בין מאתיים הרבנים הללו.⁵

באחת מתשובותיו, מתלבט החיד"א אם קבלת פסקי רבי יוסף קארו היא קבלה של הספר שולחן-ערוך או קבלה אישית של המחבר כפוסק, שהוא "מרא דאתרא". מרובר שם כשאלת "צוואת שכיב מרע" (חולה הנוטה למות), שלגביה עמדת רבי יוסף קארו נזכרת רק באחת מתשובותיו ולא בספרו שולחן-ערוך. כותב החיד"א (שו"ת חיים שאל חלק א סימן עד):

והכא אתריה דמרן [=וכאן מקומו של מרן ואין לומר "קים לי" נגד מרן כידוע. והגם דברי מרן הם בתשובה וליתנהו [=ואינם] ב"שולחן ערוך", מוכח מדברי מורי הרב והרב "משאת משה" [=הרב משה ישראל. היה רב ברודוס ובמצרים בדור שלפני החיד"א] דגם דברי מרן בתשובה אהניא לן [=מספיקים לנו] שלא לומר "קים לי", והם דברי טעם דאנן [=שאנחנו] קיבלנו הוראות מרן ז"ל, ודבריו בתשובה הם הלכה למעשה בפרטות ועדיף מה"שולחן ערוך". ולא אכחד דיש לצדד דדווקא דינו ב"שולחן ערוך" קיבלו.

החיד"א פותח את דבריו בקביעה מפי מורו, בעל ה"משאת משה" ש"הכא אתריה דמרן" – היינו סמכותו של רבי יוסף קארו היא סמכות של "מרא דאתרא" וממילא אין לומר "קים לי" נגדו, לא בפסקיו ולא בתשובותיו. אך בסוף דבריו אומר החיד"א שדעתו שלו שונה מדעת מורו, ו"יש לצדד דדווקא ב"שולחן ערוך" קיבלו". זוהי העמדה השנייה, המקבלת את רבי יוסף קארו כמחבר השולחן-ערוך ולא כ"מרא דאתרא".

במקום אחר משווה החיד"א בין קבלת מרן בארץ-ישראל לבין קבלת הריב"ש (רבי יצחק בר ששת, גדול חכמי אלג'יר) באלג'יר (שו"ת חיים שאל חלק ב סימן טו):

ולכי תידוק נראה דאלימא טפי [=וכאשר תבדוק תמצא שחזקה יותר] קבלת הריב"ש והרשב"ץ בעיר ארגיל יע"א [=יגן עליה אלקים] מקבלתנו להוראות מרן ז"ל. ולבר [=ומלבד] מעיר ארגיל ההולכים אחר הוראות הריב"ש והרשב"ץ אף שהם נגד ה"שולחן ערוך", כל ההמון בלכתם ילכו אחר מרן בר ממון דבטורקיאה [=מלבד בענייני ממון בתורכיה] נושאי דגל הקים לי כידוע.

על יחסם של רבני אלג'יר למרן עוד נדבר להלן. מכל מקום, החיד"א נותן לנו כאן סקירה כללית רחבה על יחס הקהילות לפסקי מרן: חוץ מאלג'יר,

המתייחסת לפסיקת הריב"ש יותר בתוקף מש"אנו" מתייחסים למרן, וחוץ מענייני ממון בתורכיה, ששם אומרים "קים לי" כנגד מרן. בכל שאר המקומות קיבלו את פסקי מרן באופן מוחלט. זוהי העמדה הראשונה שמעלה את האפשרות לראות את מרן כ"מרא דאתרא", אם כי כבר ראינו שהחיד"א עצמו מבקש לצמצם את הקף התקבלותו של רבי יוסף קארו ולהסתפק בקבלת ספריו ולא בקבלה פרסונלית.